

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتھنار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ڈاکٹر واصف لطیف، ڈاکٹر افتخار احمد سلہری

GURMUKHI PART OF RASALA RAVI**رسالہ ”راوی“ دا گورکھی حصہ****Abstract**

Government College Lahore was established in 1864 while the first literary magazine "The Ravi" was published in January 1906 which was published monthly. The Punjabi-Persian script in "The Ravi" started with the publication of folk songs in January 1910, while the Gurmukhi script began in December 1922 and January 1923 with a two-page essay by Kapur Singh Bajwa. The January-February 1925 issue was published as "Punjabi Number". This is the first issue in which Punjabi was published for the first time in Gurmukhi and Persian script. After English and Urdu, the editorial board of the Punjabi section was separated in October 1925 and Sher Singh Giyani was appointed as the first editor. One-page editorial by the editor titled "Shukar Hai" can be said to be the first Punjabi editorial. In the same issue, a separate

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

beautiful title "Punjabi Phulwari" for the Punjabi section was also launched. After Sher Singh Giyani; Krishan Singh, Baldev Singh Loother, Kapoor Singh, Kesar Singh Kanwal, Gurdial Singh Khosla, Giyan Singh, Bawa Bhupinder Singh, Gurcharan Singh Chopra, Pritam Singh, Jasbir Singh Bawa, Charanjit Singh Giyani, Satnam Singh Hatkari, Kartar Singh Bawa, Avtar Singh, Gurbachan Singh Intizar, Pritam Singh Nagi, Sudarshan Singh Bajwa and Gur-inderjit Singh Keith were editors of both Punjabi scripts till March, April 1947. During this time, the Punjabi part of "The Ravi" continued to be published very vigorously. From December 1922 to March-April 1947, a total of 116 issues were published, of which 985 were only Gurmukhi pages. From its inception to 1947, the notable and numerous published contents of "The Ravi" are Folk Songs, Poems, Free Verses, Quatrains, Essays, Light Personal Essays, Short Stories, Editorials, Jokes, Humorous Pieces and Editor's Notes. Its a brief introduction to the Punjabi Gurmukhi section.

Keywords: Literary magazine, Folk Songs, 1910, Sher Singh Giyani, Vigorously

لاہور پرانے سمیاں توں علمی، ادبی، تہذیبی، ثقافتی شہراے تے اج وی علم، ادب تے فن د امرکز منیا جاندا

اے۔ لاہور نونوں کالجوں داشهر آکھیا جاندا اے۔ انگریز دور دے کئی تعلیمی ادارے ایس شہر دی رونق نیں جیہناں وچوں گورنمنٹ کالج لاہور وی اک اے۔ ایہہ ادارہ یکم جنوری 1864ء نونوں قائم ہویا تے اج وی علمی ادبی رجھاں تے خاص روایتاں پاروں اچ کوئی دا ادارہ منیا جاندا اے۔ ماضی توں اج تاں اڈواڈ منڈہباں، تہذیبیاں، رنگاں تے نسلاں دے لوک پھٹ فساد توں بغیر بڑی محبت تے پیار نال تعلیمی، تدریسی تے تحقیقی کماں وچ رُجھے نیں۔ ادارے دے طالب علماں ہر پڑ وچ اپنا، اپنے کالج، شہر تے دیس دانان روشن کیتا اے۔ گورنمنٹ کالج (جی سی) نونوں گورنمنٹ آف دی پنجاب نے 2002ء وچ یونیورسٹی دا درجہ دے کے گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور دانان دتا۔

گورنمنٹ کالج، لاہور دے قیام دا مقصد انگریزی تعلیم دینا سی تاں جے انگریز سرکار نونوں کاروبہار چلان لئی پڑھے لکھے ”باؤ“ لہ سکھن۔ 1864ء توں 1900ء تک کالج دا تعلیمی سفر بڑی کامیابی نال جاری رہیا جیہدے حوالے ایچ ایل او گریٹ دی تاریخ پنجاب گزٹیر تے پنجاب یونیورسٹی لاہور دے ریکارڈ وچ اے۔ کالج دے سال وار تعلیمی ریکارڈ، رپورٹاں تے علمی ادبی خبراں دی سانجھ سنبھال لئی کوئی ریکارڈ گزٹ نہیں سی تے نہ ای پڑھیاراں دیاں سرگرمیاں کوئی ادبی رسالہ یا میگزین۔ لوڈ مکھ رکھدیاں ”1900ء وچ جناب پی ایس ایلن نے اک سالانہ ریکارڈ گزٹ شروع کیتا:

“A college Magazine, confined to records and published annually, was started in June 1900, with Mr. P.S. allen as editor”.(1)

جون 1900ء نونوں ”دی اینول“ (The Annual) دے ناں نال شروع ہون والا گزٹ صرف کالج ریکارڈ تے ادھارت سی جیہدے وچ طالب علماں دیاں لکھتاں لئی تھاں نہیں سی۔ گریٹ دے مطابق چھیتی محسوس کیتا گیا کہ سالانہ ریکارڈ نامہ تعلیمی ادارے دیاں ادبی سرگرمیاں لئی کافی نہیں۔ ایس لوڈ نونوں مکھ مڈھ رکھدیاں 1905ء وچ اک مہینہ وار ادبی رسالہ کڈھن دا منصوبہ بنایا گیا۔ پروفیسر Brett، Jones تے Wathen دے جوش، جذبے تے کوششاں نال جولائی 1906ء وچ رسالہ راوی“ دا پہلا شمارہ چھپیا:

“In July 1906 was published the first number of

"The Ravi" a monthly Magazine which, under a succession of able and zealous editors, has continued to grow and flourish".(2)

”راوی“ دا پہلا شمارہ انگریزی وچ سی جیہدے صرف بارہاں صفحے نیں۔ 1924ء وچ کالج دا 60 سالہ جشن منایا گیا تے اوس موقعے تے ”راوی“ دا ”سپیشل جوہلی نمبر“ وی شائع ہويا۔ جوہلی نمبر دا ایڈیٹر K.M. Sarkar ”راوی“ دے پہلے شمارے بارے تبصرہ کردیاں لکھدا اے:

“The first number of The Ravi consisted of 12 pages only. There were two articles by students; one..... 'On Guru Nanak' by Mr. Atma Ram and the other 'An account of the work of the Debating Society' by Mr. Devi Dayal Joshi. The rest of the Magazine was filled up with reports about the Examination”. (3)

”راوی“ دے پہلے شمارے وچ چھپے انگریزی مضمون "Baba Nanak: His Life and Teaching" (3) توں گویڑ لایا جاسکدا اے پئی اودوں دی سکھ پڑھیار چنگی چوکھی تعداد وچ پڑھدے سن۔ جس کچھوں ”راوی“ دے پہلے شمارے وچ ای پنجابیاں دی رلت ہوئی۔ مضمون انعام یافتہ سی تے لکھاری نوں سلور میڈل وی دتا گیا۔ جنوری 1910ء وچ پنجابی فارسی اکھراں وچ پہلی واری چار صفحے چھاپے چڑھے۔ ایہہ ان چھپے پنجابی لوک گیت (4) سن جیہڑے لالہ رام پرشاد نے ”راوی“ لئی کھوئے:

بیہڑے بڑا دابڑک نہیں کردا بابے گل ٹل پادیو
بابا بھر مٹھیاں، میں اگ توڑ کے آئی بابا بھر مٹھیاں (4)

مارچ 1911ء وچ دس صفحیاں اُتے پنڈھراں لوک گیت اپریل 1911ء وچ بلھے شاہ دی حیاتی تے شاعری

بارے انگریزی مضمون "The life and writings of Bullha Shah"۔ جون 1911ء وچ ”غزل پنجابی ساون“ تے دو لوک گیت بالک رام گوہل دے کھو جے دوسوہاگ چھاپے چڑھے انگریزی مگروں جیہڑی سب توں پہلی ورینیکرز بان ”راوی“ وچ چھپی اوہ فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ پنجابی زبان سی۔

اکتوبر 1911ء اُردو زبان دی اشاعت موجب پنجابی حصے وچ صرف دو صفحیاں اُتے 6 لوک گیت چھپے جد کہ دسمبر 1911ء وچ پنجابی صفحے چھپے۔ مئی 1912ء دا پورا شمارہ ”مئی دی راوی“ (5) دے ناں نال چھپیا جیہدے وچ سارے اُن چھپے تے اُن سو دھے لوک گیت سن۔ خاص نمبر مگروں دس ورھیاں تک کوئی پنجابی لکھت نہ چھپی، سوائے اک انگریزی مضمون "The Life and Teaching of Sri Guru Nanak Devji"، جیہڑا دو قسطاں (6) وچ سی۔ 13 ورھے مگروں دسمبر 1922ء، جنوری 1923ء دے سانجھے شمارے توں گور مکھی حصے دی نینہہ دھری گئی تے کپور سنگھ باجوہ دا گور مکھی لیکھ ”پنجابی سبھادی لوڑ“ چھپیا۔ جس وچ ماں بولی دی وکالت وچ واضح کیتا کدی وی کسے پر جوہی بولی وچ وڈا ساہت نہیں رچیا جاسکدا۔ تت سٹا ایہہ پئی ماں بولی ”پنجابی“ جیہڑی دلیس پنجاب دی بولی اے، اُکا بولن دی حد تک نہیں سلگوں پڑھن لکھن، سوچن سمجھن تے تخلیقی کماں لئی وی اپنی ہووے گی، تہ ہی وڈا ادب رچیا جاسکے گا:

”انگریزی بھاشا تاں کیول سانجھی بولی (Common Medium of)

Expression) دا ہی کم دے سکدی ہے پر سانوں اوہ رس تے سواد اس

وچ کدے وی نہیں آسکدا جیہڑا کہ سانوں اپنی سدھی سادھی سادھارن

بولی دے وچ آؤندا ہے۔ میں اُدھارن لئی پٹھلی سطر لیدیا ہاں:

عشق رانجھے دے مار کے چو رکیتا

نڈھی ہیر دا کجھ وی حال ناہیں

بھاویں اسیں کتنا وی یتن کریئے پر اسیں اس دا اُلٹھا کسے ہو پر دیسی

بھاشا وچ کرنوں اسمرتھ رہندے ہاں۔ اُلٹھا تاں کیول سچا ورن ہی

پرگٹ کر سکدا ہے۔ پر نتو رس تے اپنی بھاشا دا سواد کدی وی اُلٹھا نہیں

کیتا جاندا۔ ایہہ رس اُتھا کاردی حدتوں پریرے ہندا ہے۔“ (5)

اکتوبر 1924ء وچ ڈیڑھ ورہے بعد دست صفیاں دا گورکھی سیکشن چھپیا جیہدے وچ کہانی ”وسا کھی“، نظم ”آتم وچار“، انگریزی نظم "Psalm of Life" دا گورکھی ترجمہ تے ”سکھ ایجوکیشنل کانفرنس“ دی رپورٹ سی۔ ایہہ پہلا بھرواں گورکھی سیکشن سی جیہدے مگروں فارسی اکھراں شاہ مکھی نال گورکھی چھپت داسلسلہ ٹریبا جیہدے 1947ء تک جاری رہیا۔ رسالہ ”راوی“ جنوری، فروری 1925ء داسا نچھا شمارہ گورکھی تے فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ چھپیا جیہدے 11 صفحے گورکھی تے 7 صفحے فارسی (شاہ مکھی) سن۔ حصہ پنجابی دامدیر شیر سنگھ گیانی جیہدے اناناں مدیراں نال انگریزی مکھ پنے تے لکھیا گیا۔ شیر سنگھ گیانی حصہ پنجابی دا پہلا مدیر ہویا۔ پر پنجابی ادارہ نہیں لکھیا گیا۔ اکتوبر 1925ء توں حصہ پنجابی دی وکھری مجلس ادارت دامدھ بچھا۔ سارا شمارہ گورکھی وچ سی جیہدے 13 صفحے سن۔ پہلے صفحے تے اک شعر، فیڑ ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے بعدوں ”شکر ہے“ دے سرنواویں نال ”گیانی“ دا لکھیا ادارہ جیہدے وچ وکھرا پنجابی حصہ شروع ہون دا ذکر تھلے اکھراں کیتا گیا اے:

”راوی کے پہلے دور کے بعض لکھنے والے بعد میں نہ صرف گورنمنٹ کالج

کے اساتذہ میں شمار ہوئے بلکہ ان لوگوں نے لاہور کی علمی اور ادبی فضا پر بھی

اپنے مستقل اثرات ثبت کیے اور انہیں اُردو ادب میں بھی مقام امتیاز

حاصل ہوا۔ چنانچہ علی گڑھ میگزین کی طرح ”راوی“ کو یہ اعزاز حاصل ہے

کہ اس نے اُردو ادب کو لاہور سے کثیر تعداد میں ادبا فراہم کیے اور یوں

اُردو ادب کی بیشتر اہم اصناف کا ردا من گلہائے تازہ سے بھر دیا۔“ (6)

رسالہ ”راوی“ وچ انگریزی تے اُردو مگروں پنجابی تے ہندی دی وکھری مجلس ادارت قائم ہوئی۔ جنوری، فروری 1925ء داسا نچھا شمارہ گورکھی تے فارسی اکھراں وچ چھپیا جیہدے 11 صفحے گورکھی تے 7 فارسی اکھراں وچ سن۔ حصہ پنجابی دامدیر شیر سنگھ گیانی سی جیہدے اناناں انگریزی، اُردو تے ہندی مدیراں، نائب مدیراں دے نال انگریزی مکھ پنے تے لکھیا گیا سی۔ ایسراں شیر سنگھ گیانی نوں حصہ پنجابی داسبھ نالوں پہلا مدیر ہون دا اعزاز حاصل ہویا۔ پنجابی مدیر نامزد ہون دے باوجود پنجابی ادارہ نہیں لکھیا گیا۔ اکتوبر 1925ء توں حصہ پنجابی دی وکھری مجلس ادارت دامدھ

بجھا۔ ایہہ سارا شمارہ گورکھی وچ سی جیہدے 13 صفحے سن۔ پہلے صفحے تے اک شعر فیر ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے بعدوں ”شکرچی“ دے سرنادیں نال ”گیانی“ دا لکھیا ادارہ اے۔

اپریل 1926ء دا شمارہ 12 گورکھی صفحیاں دا جیہدے وچ پہلی واری لکھتاں دی فہرست گورکھی وچ رلی۔ اکتوبر 1926ء توں گورکھی تے فارسی (شاہ مکھی) اکھر کٹھے چھپن دا مڈھ بجھا کجھ شماریاں نوں چھڈ کے تسلسل نال 1947ء تک چلدا رہیا۔ فروری 1927ء توں حصہ پنجابی دا سوہناتے من موہنا مکھ پتا بنیا جیہدے تے راوی دی ”پنجابی پھلواڑی“ دی شہ سرنخی تے ایڈیٹر داناں گیانی شیر سنگھ اگھڑواں سی۔ گورکھی تے فارسی اکھراں دیاں لکھتاں دی فہرست پہلی وار فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ رلی گورکھی لکھتاں دا اندراج فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ کیتا گیا۔ پہلاں گورکھی تے مگروں فارسی (شاہ مکھی) اکھراں دیاں لکھتاں نوں تھان دتی گئی۔ نومبر 1927ء توں فہرست دی تھان ”لیکھاں دی سوچی“ نومبر 1929ء توں ”لیکھ سوچی“ سرنادواں مقرر رہویا۔ دسمبر 1929ء نوں مکھ پنے تے پہلی واری نوٹو چھپی جیہدے وچ سوانی (اُستاد) نوں ہتھ وچ کتاب لئی کرسی تے بیٹھا دکھایا گیا۔ موہرے تن طالب علم جیہڑے ڈیل ڈول توں ہندو، سکھ تے مسلمان جا پدے۔ "Courage To Know" دی صاف دکھالی دے رہیا اے۔ تصویر وچ اڈدی پری وی دکھائی گئی جیہدے ہتھ جگدی شمع اے۔ اُستانی دے بالکل نیڑے بر شیر پڑھیاں وانگ پرسکون بیٹھا شاید علم دی لائبھ لے رہیا سی۔ تصویر بعد دے کئی شماریاں وچ مکھ پنے تے چھپدی رہی۔ پنجابی حصے دے کجھ شماریاں وچ ایڈیٹر دے نال دو جے ایڈیٹر داناں وی لکھیاملد اگیا پر نائب مدیر یا شریک مدیر وغیرہ کجھ نہیں۔ دوواں مدیراں دی تھان مقام اکو جیہاسی۔ زیادہ تر شماریاں دے مکھ پنے اُپر پنجابی زبان دے ودھا پھلا دے سنیہے پاروں اک یا دو شعر چھپدے۔ مئی، جون 1938ء دے مکھ پنے اُتے تن کٹھے شعر فارسی (شاہ مکھی) اکھراں وچ چھپے:

رنگ برنگے پھلاں والی ایہہ پھلواڑی لائی اے
 پت جھڑکدے نہ اس تے آوے سدا بسنت سہائی اے
 ہندی، اُردو تے انگریزی ہر اک پرکھی تولی اے
 پردل توں کھوہ لے جاوے جو ایہہ وارث شاہ دی بولی اے

بولی دیس پنجاب جیہی کوئی ہور نہ ڈٹھی
لگے بڑی سوادلی ایہہ سبھ نوں مٹھی (7)

پنجابی حصہ ونڈ تک گورکھی تے فارسی اکھراں وچ مسلسل چھپدا رہیا۔ شیر سنگھ گیانی توں شروع ہون والا سلسلہ گور اندر جیت سنگھ کیئہ دی زیرادارت مارچ، اپریل 1947ء نوں مک گیا۔ ونڈ مگروں پنجابی حصہ مکمل طور تے ختم کردتا گیا۔ بعدوں مئی 1951ء توں اردو حصے دے نال اکاڈ کا پنجابی صفحے چھپن لگے پر وکھ مجلس ادارت اے تک بحال نہیں۔ مڈھ توں ونڈ تک دے مدیراں دے نال، ایڈیٹر شپ دا ویلا زیرادارت چھپن والے گورکھی تے فارسی اکھراں دے صفحیاں دی تفصیل ایسٹراں اے:

نمبر شمار	مدیراناں	زیرادارت پہلا شمارہ	زیرادارت اخیر لا شمارہ	زیرادارت گورکھی فارسی	کل شمارے	پتے	اکھرتے
1	شیر سنگھ گیانی	جنوری، فروری 1925ء	مئی 1927ء	155	12	48	
2	کرشن سنگھ	اکتوبر 1927ء	دسمبر 1928ء	82	8	49	
3	گیانی بلدیو سنگھ لوتھر	جنوری 1929ء	جون 1929ء	32	4	27	
4	کپور سنگھ	اکتوبر 1929ء	اپریل 1930ء	52	7	61	
5	کیسر سنگھ کنول	اکتوبر 1930ء	نومبر 1931ء	26	8	68	
6	گوردیاں سنگھ کھوسلہ	جنوری 1932ء	جنوری 1933ء	18	6	66	
7	گیان سنگھ	فروری، مارچ 1933ء	فروری 1934ء	30	6	42	
8	باوا بھوپندر سنگھ	مئی، جون 1934ء	مئی 1935ء	20	4	32	
9	باوا ہر بجن سنگھ	جون 1935ء	مئی 1936ء	20	6	61	
10	گورچرن سنگھ چوڑہ	اکتوبر 1936ء	فروری 1938ء	71	9	99	
11	پریت سنگھ	اپریل 1938ء	مارچ، اپریل 1939ء	66	7	97	
12	جسیر سنگھ باوا	مئی، جون 1939ء	دسمبر 1939ء	45	3	35	

48	49	3	مارچ، اپریل 1940ء	جنوری 1940ء	چرن جیت سنگھ گیانی	13
110	78	7	مارچ 1941ء	مئی 1940ء	ستنام سنگھ ہتکاری	14
108	102	7	مارچ، اپریل 1942ء	مئی 1941ء	کرتار سنگھ	15
					بادا/گور بخش سنگھ	
					چودھری	
58	36	5	فروری 1943ء	مئی 1942ء	اوتار سنگھ/گور بچن سنگھ	16
					انتظار	
28	24	2	جنوری 1944ء	جون 1943ء	پریم سنگھ ناگی/زیندر	17
					سنگھ سیدستانی	
28	28	3	نومبر، دسمبر 1944ء	مئی 1944ء	سدرشن سنگھ باجوه	18
50	51	9	مارچ، اپریل 1947ء	اپریل 1945ء	گور اندر جیت سنگھ	19
					کیتھ	

1067 985 116

گل 19 مدیر

پنجابی ادب جنوری 1910ء توں راوی دا حصہ بنیا۔ شیر سنگھ گیانی توں گور اندر جیت سنگھ کیتھ تیکر حصہ پنجابی دے گل 19 مدیر رہے جیہناں دے پر بندھ پیٹھ 116 شماریاں وچ حصہ پنجابی چھاپے چڑھیا گل 130 ادارے لکھے گئے۔ کجھ شماریاں دے گور مکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ دودو ادارے وی نیں۔ مجموعی پکھوں ادھے ادارے گور مکھی تے ادھے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) سارے دے سارے مدیر سکھ پنجابی سن پر اوہ دونویں رسم الخطاں نوں ورتدے سن۔ مدیر طالب علم سن پر اوہناں دے لکھے ادارے، ادارے نگاری دے سارے لازمی پورے کردے۔ پاکستانی پنجاب وچ وڈتوں پہلاں دی ادارے نگاری دی اینی نگڑی تے جاندار روایت کسے ہو رسالے وچ ویکھن نوں نہیں ملدی۔

”راوی“ کے پنجابی ادارے ہر طرح ادارے نگاری کے فن پر پورا اترتے

ہیں۔ یہ بات روز روشن کی طرح عیاں ہے کہ ادارے نگاری کا فن سہل نہیں۔

یہ جان جو کھوں کا کام ہے۔“ (8)

”راوی“ وچ مڈھ توں لے کے اج تیکر بھرویں پنجابی شاعری چھپدی رہی اے۔ لوک ادب توں اڈ طبع زاد لوک ادب، پابند نظم، نویں نظم، غزل، چومصرعہ تے ہور ڈھیر صنفاں نے پنجابی حصے نوں شنگھار یا پہلے 12 شماریاں وچ 30 دے لگ بھگ پابند، آزاد، معری تے ترجمہ ہونیاں نظماں چھپیاں۔ پہلی طبع زاد گورکھی پابند نظم ”آتم وچار“ اکتوبر 1924ء دے شمارے وچ چھپی تے سلسلہ جاری اے۔ مڈھ توں وند تک 270 پابند نظماں چھپیاں جیہڑیاں گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ سن پر وند مگروں نویں نظم دارواج تے زور ہون پاروں پابند نظم گھٹ گئی جس پاروں وند توں لے کے اج تائیں صرف 150 نظماں ای چھپیاں۔ پابند نظماں ونون سرناویاں بارے پڑھیاں، استادان تے مہمان شاعراں ولوں لکھیاں گئیاں۔ دوجی پابند ”ہیرا شادی“ گورکھی وچ اے گورنمنٹ کالج لاہور دی 60 ویں ورھے گنڈھ تے منائی گئی ڈائمنڈ جوبلی وچوں لکھی گئی۔ نظم وچ گورنمنٹ کالج دی تعریف اپنی تھاں پر نظم دا پنجابی لہجہ، بناوٹ تے پنجابی رنگ لا جواب اے:

ہیرا شادی“ اے، ”ڈائے منڈ جوبلی“، موتی ہیرے دی دیو سوغات اس ٹوں
 ”چاندی“، ”سونہ“، لنگھ ”ہیرے“، ٹوں آن پجا، ملے ودھن دی کرامات اس ٹوں
 پتر پوترے ہوئے اج آن کٹھے، وچ دین ودھائی جماعت اس ٹوں
 ودھائی! ودھائی!! ہووے اس پرب اُتے، ودھائی دی دے سوغات اس ٹوں (9)

پہلا ادھا مصرع ”ہیرا شادی“ تے، ”ڈائے منڈ جوبلی“ اصل وچ Dimond Jubilee Celebrations دا پنجابی ترجمہ اے۔ ”چاندی“ توں مراد سلور جوبلی، ”سونہ“ توں مراد گولڈن جوبلی تے ”جماعت“ توں مراد اوہ کٹھ اے جیہڑا سٹھ ورھے پورے ہون تے ہویا۔ نویں پنجابی نظم دی چھپت وی شیر سنگھ گیانی دے دور پروفیسر پورن سنگھ دی آزاد گورکھی نظم ”کھو ہے اُتے“، مئی 1926ء وچ چھاپے چڑھی:

”کرا/ کول ایہ کھو ہے اُتے پیل پٹھ/ نکلی وڈی گھگریاں/ نکلیاں نکلیاں
 بانہاں وڈیاں وڈیاں لجاں/ کڑیاں پنجاب دیاں!/ پانی پنیاں بھر دیاں/
 پانی کھوہ وچوں کڈھ دیاں/ کجھ ڈوہل دیاں کجھ بھر دیاں/ کجھ چھٹے مار مار

ونجھاندياں/ مونہہ تے پاندياں، ڈوہل ڈوہل ہتھاں نال/ پیراں نوں
 نہالدياں/ آئے گئے کدی کویشر نوں/ پانی بگاں نال پلاندياں/ کھوہ تے
 وی اک جیون رنگ برنگی ہے/ دو گلاں کرنیاں کرانیاں/ دو سُنیاں
 سناںیاں/ اوہ اک دُو جے دا ہتھ وٹا وٹا/ گھڑے بھرے بھرے ڈھکنے چکاؤ
 نے/ رل مل گاؤنا ہو کالائیاں!۔ (10)

نظم اوہناں دے نظم پراگے ”کھلے میدان“ وچوں لئی گئی۔ دوجی آزاد گورکھی نظم ”جوہر“ دی ”پریم یا ترا“
 سی۔ نظم نوں نہ جانیا گیا۔ 1928ء وچ اُکاتن طبع زادتے دوترجمہ ہونیاں نظماں چھپیاں۔ 1928ء توں 1932ء
 تک پنج سالوں وچ اک وی نظم نہ چھپی۔ 1933ء توں 1937ء تک پنج سالوں وچ صرف دس نظماں چھپیاں۔
 1938ء وچ جمود ٹھٹھاتے اٹھ نظماں 1939ء وچ 10 ”راوی“ دی زینت بنیاں۔ 1940ء توں نویں نظم دادور
 شروع ہويا تے اٹھ شماریاں وچ 23 نظماں چھپیاں۔ گنتی ہر سال ددھدی گئی۔ 1941ء وچ 28 نظماں چھپیاں۔
 1942ء نویں نظم لئی خوش قسمت سال سی کیوں جے ایس ورھے چھپن والے 6 شماریاں وچ کل 40 نظماں شائع
 ہوئیاں۔ 1943ء توں نظماں دی گنتی فیر گھٹن لگ تے 19 رہ گئی۔ 1944ء وچ 21، 1945ء وچ 10، 1946ء
 وچ 3 تے 1947ء وچ صرف اک نظم چھپی۔ مئی 1926ء توں ونڈ تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں وچ 180 آزاد
 نظماں رلیاں۔ ونڈ مگروں ہُن تیکر 75 ورھیاں وچ 226 نظماں چھاپے چڑھ چکیاں نیں۔ نویں فارم، نویں
 سرناویاں تے نویں مہاڑاں نوں ”جی آیاں نوں“ آکھدیاں ددھیا آزاد نظماں لکھیاں۔

”راوی“ وچ ونڈ تیکر صرف دو غزلاں چھپیاں۔ پہلی غزل گور بخش سنگھ رندھیر تے جنوری 1942ء وچ تے
 دوسری فیاض احمد کٹار بند دی فروری 1942ء وچ شائع ہوئی۔ ونڈ مگروں ”راوی“ وچ پنجابی غزل دی گنتی تے معیار بہتر
 ہويا تے ہُن تیکر 230 دے لگ بھگ غزلاں چھپ چکیاں نیں۔ حصہ پنجابی دیاں پھٹکل شعری لکھتاں وچ گھٹ ددھ
 80 چومصرعے، 100 رباعیاں، 36 مسدساں، 10 حمداں، 4 نعتاں، 10 فردیات، 34 گیت، 25 کلاسیکی شاعری
 تے قصہ ادب توں چوناں، 63 شعری ٹوٹے تے 50 دوسریاں زباناں توں منظوم ترجمے کیتے نیں۔ ایہہ سارا کجھ
 گورکھی تے فارسی اکھراں وچ سی۔ رسالہ ”راوی“ وچ پنجابی کہانی داڈھ شیر سنگھ گیانی دی گورکھی کہانی ”ماں تے پتر“

توں بجھا دسمبر 1924ء تے جنوری، فروری 1925ء وچ قسط وار شائع ہوئی۔ مگروں پنجابی کہانی دا سلسلہ ٹریا تے ونڈ تک 110 گورکھی جد کہ 100 کہانیاں فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیاں۔ ونڈ مگروں ہُن تیکر 75 سالوں وچ صرف 115 کہانیاں چھپیاں۔ طبع زاد کہانیاں وچ کجھ ترجمے شامل نیں جیہڑے اڈواڈ زباناں توں پنجابی وچ کروائے گئے جہد مقصد نویں لکھاریاں نوں ودیشی کہانی دے سرنائیں، تکنیک تے مہاڑ سمجھن وچ مدد ملے۔ بناں شک ”راوی“ وچ چھپی کہانی، پنجابی کہانی دی روایت وچ شاندار تے جاندار وادھا اے پر تاریخ یا روایت دا حصہ نہیں بن سکی۔

”راوی وچ چھپن والیاں کہانیاں بہتا کر کے طالب علماں دیاں کوششاں
دانجیہ سن پر کہانی دے مڈھلے نین نقش سنوارن وچ ایہناں دے حصے نوں
نظر انداز نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہہ کہانیاں گورکھی لپی وچ وی چھپیاں رہیاں
تے اُردو رسم الخط وچ وی“۔ (11)

ڈرامے دے مڈھ تے ٹور وچوں گورنمنٹ کالج، لاہور تے گورنمنٹ کالج ڈرامیٹکس کلب (GCDC) دا اہم کردار اے۔ ایس توں اڈ دیاں سنگھ کالج تے وائی ایم سی اے ہال دے سٹیجوں لاہور وچ ڈرامے دے ودھا پھلا وچ حصہ پایا۔ پنجابی ڈرامے دا مڈھ ”شکنٹلا“ دے پنجابی ترجمے توں بجھا جیہڑا چرن سنگھ نے 1899ء وچ کیتا۔ فیر بھائی ویر سنگھ دا ڈراما ”راجا لکھ داتا“ مشہور ہویا۔ لاہور شہر وچ کالج پدھرتے پنجابی ڈراما نگاری وچ پروفیسر ایشور چندر نندا ”باوا آدم“ دا درجہ رکھدے سن۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”ڈرامے ”سبھدرا“ تے ”للی داویا“، گورنمنٹ کالج لاہور دی سٹیج توں
پیش ہوئے۔ ڈاکٹر ہرچرن سنگھ نوں ڈرامے دے میدان وچ ایشور چندر
نندا دا جانشین سمجھیا جاندا اے کیوں جے اوہنے سٹیج دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں
لکھ رکھ کے ڈرامے لکھے“۔ (12)

جہناں دے دو ڈرامے ”سبھدرا“ تے ”للی داویا“، گورنمنٹ کالج، لاہور دے سٹیج توں پیش ہوئے۔
دوویں ڈرامے ڈھیر سلاہے گئے ایسراں ڈرامے دا سلسلہ ٹریا۔ گورنمنٹ کالج لاہور وچ پنجابی ڈرامے وچوں پروفیسر

جی ڈی سونڈھی تے پروفیسر پطرس بخاری دے ناں سنہرے اکھریں لکھے جاندے نیں جہناں ناصر پنجابی لکھتی ڈرامے وچ سانجھ پائی سگوں سٹیج تے پیش کرن دے نال نال ہدایت کاری دے فرائض وی نبھائے۔ ”راوی“ وچ لکھتی پنجابی ڈرامے دی اشاعت دا مڈھ پروفیسر آئی سی ننڈا دے ڈرامے ”پڑھائی دی کھٹی“ توں بچھا۔ ڈراما فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ نومبر 1928ء وچ چھپیا۔ ونڈ تک ”راوی“ وچ کل 16 ڈرامے چھپے جیہناں وچوں 6 گور مکھی تے 10 فارسی اکھراں (شاہ مکھی) سن۔ ونڈ مگروں محمد صفدر میر دا ڈراما ”نیلے دا اسوار“ چھپیا ہن تیکر صرف 7 ڈرامے چھپے۔ ونڈ توں پہلاں 16 سالوں وچ 16 ڈرامے تے ونڈ مگروں 75 سالوں وچ صرف 7 ڈرامے صنف دے ماضی، حال تے بھلک دا گوڑے نیں۔ ڈراما نگاراں دے ناں آئی سی ننڈا، ن الف رشی، کیسر سنگھ کنول، ہرکشن سنگھ پران ناتھ، اندر، غنی، اوتار سنگھ، پنچھی، محمد رشید، منموہن سنگھ کنول، سید ارشاد حسین، بلونت سنگھ، بی ایس سجدیو، محمد صفدر، قیوم نظر، حکیم احمد شجاع، ڈاکٹر آغا یحییٰ، فرخندہ لودھی، ہارون قادر شیخ تے نجم حسین سید نیں۔ ”راوی“ وچ آخری ڈراما 2008ء وچ چھپیا۔ بعد وچ جی ڈی سی دے پلیٹ فارم توں کجھ پنجابی ڈرامے پیش کیتے گئے پراوہ شائع نہیں ہوئے۔ 2019ء وچ مرزا اطہر بیگ دا لکھیا پنجابی ڈراما ”آخری شو“ (14) جی ڈی سی دے سٹیج توں پیش ہو یا جیہڑا سال وار انگریزی تے اُردو ڈرامے دی نسبت بہت مشہور ہو یا تے آدر کھٹی۔

رسالہ ”راوی“ وچ پنجابی لیکھاں دا حوالہ ڈھیر گڑا اے۔ مڈھ توں اج تائیں اڈواڈا سرنایاں بارے تحقیقی، تنقیدی تے شخصی لیکھ لکھے گئے۔ سب توں پہلے انگریزی شمارے وچ سکھ مت دے بانی تے کلاسیکی پنجابی شاعر بابا گورونانک جی ہوراں بارے انگریزی لیکھ چھپیا۔ بلھے شاہ دی حیاتی تے شاعری بارے لکھ چھپیا۔ دوبارہ فیروڈ قسطل وچ بابا گورونانک جی ہوراں بارے انگریزی لیکھ شائع ہو یا۔ لیکھ بھائیں انگریزی سن پرنایاں کچھوں پنجابی سن۔ سبھ نالوں پہلا پنجابی گور مکھی لیکھ کپور سنگھ باجوہ دا ”پنجابی سبھا دی لوڑ“ دسمبر 1922ء، جنوری 1923ء دے سانجھے شمارے وچ شائع ہو یا۔ جنوری، فروری 1925ء وچ کیشو داس عاقل دا لیکھ ”فضل شاہ دی سؤنی مہینوال“ فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیا۔ مگروں گور مکھی تے فارسی اکھراں وچ لیکھ چھپن دا سلسلہ ونڈ تک جاری رہیا۔ ونڈ مگروں گور مکھی حصہ بند ہو گیا پر فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ پنجابی لیکھ اج تائیں چھپ رہے نیں۔ مڈھ توں ہن تیکر چھپے لیکھاں دی گنتی ”تصوف تے پنجابی صوفیانہ شاعری“ بارے 22، ”پنجابی قصہ ادب“ بارے 30، ”پنجابی شاعراں تے

ادبیاں“ بارے 28، ”پنجابی شعری ادب“ بارے 9، ”پنجابی نثری ادب“ بارے 30، ”پنجابی زبان“ بارے 16، ”بابا گورونانک جی“ بارے 11، ”پورن سنگھ“ بارے 5، ”پنجابی لوک گیتاں“ بارے 4، ”رسالہ راوی بارے“ 6 تے ”پھٹکل لیکھ“ کل 51 نیں۔ ایس توں اڈ پنجابی ادب بارے 8 انگریزی، 2 ہندی تے 8 اُردو لیکھ وی شائع ہوئے۔ ایسٹراٹھن ملاکے پنجابی وچ 230 لیکھ شائع ہوئے جیہناں وچوں 63 گورکھی پنجابی وچ نیں۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دے آکھن موجب پنجابی ادب وچ ہاس رس دی روایت ڈھیر پرانی نہیں سگوں وڈتوں بعد دی اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے ”پنجابی“ وچ ہاس رس چھپد ارہیا پر پنجابی وچ ہاس رس پرانے بہت بعد وچ چھپے۔ دوجے بنے رسالہ ”راوی“ وچ وڈتوں چروکنا پہلے ہاس رس تے کوئل لیکھ (انشائیے) چھپدے رہے کسے وی محقق یا نقاد نے ہاس رس دی تگڑی تے ٹھکوس پنجابی ریت توں لایا نہیں لئی نہ ای کسے ادبی تاریخ یا تذکرے وچ ذکر کیا۔ ”راوی“ وچ ہاس رس دا مڈھا اکتوبر 1925ء وچ چھپکے چھپن نال ہو یا جیہڑے ایس ایس برک نے لکھے۔ ”راوی“ وچ شامل ہاس رس تن طرح دا اے۔ پہلیاں اوہ مزاحیہ لکھتاں جیہڑیاں گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ چھپیاں تے جہاں وچ ہاس رس دا گویڑ سرناویاں توں ای لایا جاسکدا اے۔ مثلاً ”ہاس بنوڈ“، گھسیٹے دیاں گھسیٹیاں“، ”چروے ریوڑیاں“، ”رڈی دی ٹوکری“، ”دلگن میٹ“، ”انجمن احمقاں“، ”ایدھروں اودھروں“، ”ڈھکونسل“، ”دل پرچاوا“، ”پٹاکے“، ”کھری کھری“، ”پرہیز“ تے ”گپ شپ“ وغیرہ۔ ہاس رس لکھن والے اصل ناواں دی تھان مسٹر شنگلو، بابا گھسیٹا، حاجی بگول، طوطا رام تے گھوٹو جیسے فرضی ناواں نال لکھدے رہے۔ دوجا ہاس رس رنگ مزاحیہ شاعری دا جیہڑا تعداد وچ گھٹ پر سواد لا چوکھا اے۔ مڈھ توں وڈتیکر کل 30 مزاحیہ نظماں چھاپے چڑھیاں جیہڑا گورنمنٹ کالج لاہور، کواڈرینگل، نیو ہاسٹل، نویس فیشن، امتحاناں، پڑھائی لکھائی تے پڑھا کوکڑیاں منڈیاں دے مسئلیاں تے مشکلاں بارے سن۔ مزاحیہ نظماں دا مڈھ فروری 1927ء دے شمارے وچ دو نظماں ”دل“ تے ”فیشن دار ووہٹی“ توں بجھا۔ نظماں وچ جتھے مزاح دارنگ غالب اے او تھے مثبت طنز تے اصلاح دا پہلو وی اگھرواں اے۔

ہاس رنگ دی تیجی قسم کوئل لیکھ اُردو وچ انشائیہ تے انگریزی وچ "Light Personal Essay" اے۔ اصطلاحی معنیاں وچ اوہ صنف جیہڑی افسانے توں وکھری، روایتی طنز تے مزاح توں علیحدہ تے عام لیکھ توں ہٹ کے اچھی چچان رکھدی اے۔ انشائیہ اوہ ہولا پھل لیکھ اے جیہڑے وچ مزاح وی اے تے طنز تنقید وی۔ پنجابی

ادب وچ انشائیہ نگاری دی تاریخ ڈھیر پرانی نہیں۔ اختر جعفری موجب پنجابی وچ انشائیہ نگاری دا مڈھ نظام الدین توکلی توں بھجا جد کہ ڈاکٹر انعام الحق جا وید مطابق ویہویں صدی دے مڈھ وچ ایس چرن سنگھ شہید، پیارا سنگھ داتا تے گورنام سنگھ تیر نے گورکھی وچ ہاس رس لکھیا۔ 1972ء وچ انور علی دی کتاب ”کالیاں اٹاں کالے روڑ“ تے 1975ء وچ ارشد میردی کتاب ”چونہڑاں“ چھپی۔ ایہہ دوویں کتاباں ہاس رس کھاتے وچ آندیاں نیں۔ پنجابی وچ عبد المجید سالک، کنہیا لال کپور، ارشد میر، مشتاق باسط، کنول مشتاق، اسلم قریشی، انور علی، میاں ظفر مقبول، ڈاکٹر محسن مگھیانہ تے ڈاکٹر ناصر رانا دے ناں اچھے نیں۔ ہاس رنگ دی تیجی قسم دا ”راوی“ وچ ڈھیر مواد اے۔ دسمبر، جنوری 1926-27ء وچ ”میرا گواہنڈی“ پہلا انشائیہ مارچ، اپریل 1947ء وچ چھپے دو انشائیے ”میرا یار“ تے ”کھوتا“ آخری انشائیے نیں۔ ایسراں مڈھ توں ونڈ تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ کل 109 تے ونڈ توں اج تائیں صرف 5 انشائیے ”راوی“ دی زینت بنے۔ ہاس رس پکھوں ”راوی“ وچ چوکھا مواد موجود اے جیہڑا پنجابی ہاس رس دی تاریخ نوں کدھرے پچھا نہہ لیجاسکد اے۔

رسالے، جریدے یاں میگزین پرائیویٹ ہون بھاریں سرکاری، ذاتی ہون یاں اداریاں ولوں چھپدے ہون عام کر کے اٹھوارے، پندرہ وارے، مہینہ وارے، دو ماہی، تن ماہی، چھ ماہی تے سالوار ہوندے نیں۔ رسالیاں دی ویلے سرتے وقفے توں بغیر چھپن پاروں رسالے دا معیار تے مقام مٹھیا جاندا اے۔ تعلیمی اداریاں تے تنظیمیں دے رسالے تے جریدے ادبی نیں جیہناں وچ ادارے توں اڈ شعری تے نثری لکھتاں چھپدیاں نیں۔ رسالیاں دی معمول دی اشاعت توں ہٹ کے بعض اوقات کجھ اچھے شمارے، اچھے نمبر تے اچھے گوشے وی چھاپے جانداں جیہناں وچ کسے اک موضوع یا کسے اک اچھی شخصیت بارے ساریاں لکھتاں شامل کیتیاں جاندیاں نیں۔ اُردو رسالیاں وچ اچھے شمارے چھاپن دی روایت دا مڈھ بحوالہ ڈاکٹر محمد ہارون عثمانی ”مخزن“ رسالے دے دسمبر 1902ء دے ”دربار نمبر“ توں ہو یا جیہڑا ایڈورڈ ہفتم دی تاج پوشی دی تقریب دے موقعے تے چھپیا۔ رسالہ ”راوی“ جولائی 1906ء وچ شروع ہو یا تے شمارہ 45 تک صرف انگریزی زبان وچ مہینہ وار چھپدا رہیا۔ 46 واں شمارہ خاص نمبر دے طور تے شائع ہو یا ”مسی دی راوی“ دے سرناویں نال مئی 1912ء وچ چھپیا۔ پہلا خاص شمارہ سارا اکوایں سرناویں یعنی لوک گیتاں دی چون تے مشتمل سی تے پروفیسر جی ڈی سونڈھی دی نگرانی وچ چھاپے چڑھیا۔ پنجابی

زبان تے ادب لئی مان دی گل سی۔ بعدوں اُردو، انگریزی، ہندی تے پنجابی دے بہت سارے خاص شمارے، تے گوشے چھپے جیہناں وچ گورنمنٹ کالج لاہور دی سلور جوبلی، گولڈن جوبلی، ڈائمنڈ جوبلی، سو سالہ جشن، اک سو پینجھی سالہ جشن تے اک سو پینجاہ سالہ جشن دے موقعیاں تے نویں اشاعت دے نال کچھ حصہ یاں مکمل شمارہ پچھلے ”راوی“ توں چون کر کے دوبارہ شائع کیتا گیا۔ ”راوی“ چوں چون کر کے کئی کتاباں شائع ہوئیاں جیہناں وچ دو پنجابی کتاباں ”راوی دیاں چھلاں“ تے ”راوی رنگ“ شامل نیں۔ رسالہ ”راوی دے خاص شمارے تے گوشے جیہڑے اڈواڈ دوراں وچ گورکھی تے فارسی اکھراں (شاہ مکھی) وچ شائع ہوئے۔

نمبر شمار	خصوصی شمارہ/گوشہ	تاریخ	رسم الخط	مدیر	صفحے
1-	مئی دی راوی	مئی 1912ء	فارسی اکھر	سید ذوالفقار الدین	40
2-	پنجابی نمبر	جنوری، فروری 1925ء	گورکھی/فارسی اکھر	شیر سنگھ گیانی	7+11
3-	کوٹا نمبر	فروری 1931ء	فارسی اکھر	کیسر سنگھ کنول	12
4-	ساون نمبر	اکتوبر 1940ء	گورکھی	ستنام سنگھ ہتکاری	18
5-	نانک نمبر	نومبر 1940ء	گورکھی/فارسی اکھر	ستنام سنگھ ہتکاری	16+8
6-	سوندھی نمبر	نومبر یا دسمبر 1945ء	گورکھی/فارسی اکھر	گورا اندر جیت سنگھ کیتھ	10+7
7-	پنجابی (الگ شمارہ)	اپریل 1971ء	فارسی اکھر	مشتاق صونی	79
8-	پنجابی (الگ شمارہ)	اپریل 1972ء	فارسی اکھر	مجید شیخ	52
9-	پنجابی (الگ شمارہ)	مئی 1973ء	فارسی اکھر	عبدالمجید شیخ	51
10-	قائد اعظم نمبر	دسمبر 1976ء	فارسی اکھر	زاہد کامران	81
11-	گوشہ احمد راہی	ستمبر 2002ء	فارسی اکھر	ندارد	15
12-	گوشہ شریف کنجاہی	ستمبر 2003ء	فارسی رسم الخط	ندارد	8
13-	گوشہ نجم حسین سید	2004ء	فارسی رسم الخط	ندارد	11
14-	گوشہ شریف کنجاہی	2007ء	فارسی رسم الخط	ندارد	11
15-	گوشہ محمد عباس نجمی	2012ء	فارسی رسم الخط	واصف لطیف	21

”راوی“ بھاری انگریزی کالج دا ادبی رسالہ سی پر ایہدے وچ پنجابی ورنیکلز زبانان نوں بھریں تھیں دتی گئی۔ پہلاں پہل ”راوی“ انگریزی زبان وچ چھپنا شروع ہو یا پر کجھ عرصے بعد اُردو، پنجابی، ہندی تے گورکھی دی اشاعت وی شروع ہو گئی۔ پنجابی دے حوالے نال ”راوی“ دی خصلت اے کہ مڈھ توں لے کے 1947ء تیکر گورکھی تے فارسی اکھراں وچ اکٹھا چھپا رہیا اے۔ ونڈ مگروں گورکھی ختم کر دتی گئی پر فارسی اکھراں وچ حالے وی شائع ہو رہیا اے۔ بے پنجابی لکھتاں مثلاً ادارے، شاعری، نثر، کہانی، ڈراما، لیکھ تے ہاس رس دا ونڈ تیکر دا ویروا کیتا جاوے تاں دوویں رسم الخط بھریں چھپدے رہے تے زیادہ تر شماریاں وچ گورکھی تے فارسی اکھراں نوں کٹھی تھیں دتی جاندی رہی۔ ونڈ تیکر دے ”راوی“ دے پنجابی حصے توں بڑے چاتے پر بندھ نال دونوں رسم الخط چھاپے جاندے تاں بے ہندو، سکھ تے مسلمان سوکھ نال اپنے اپنے رسم الخط وچ لکھ سکے۔ مڈھ توں لے کے ونڈ تیکر کل 985 گورکھی تے 1067 فارسی اکھراں والے (شاہ مکھی) صفحے چھپے۔ جد کہ ونڈ مگروں ہن تیکر 1697 صفحے تے اُردو، انگریزی وچ وی 123 صفحے چھپے۔ ایسراں جولائی 1906ء توں اج تاں رسالہ ”راوی“ دے کل 3872 صفحے چھپ چکے نیں جیہڑے پنجابی زبان تے ادب لئی کسے مان نالوں گھٹ نہیں۔

حوالے

- 1- H. L. O. Garrett, Abdul Hamid, A History of Government College Lahore (1864-1964), Lahore: Ripon Printing Press Ltd, 1964, P: 124
- 2- Ibid, P: 125
- 3- K. M. Sarkar, The course of The Ravi (Essay), Included: The Ravi (Special Jubilee Number), Lahore: Vol: XIX, No: 03, December 1924, P. 74.

4- لالہ رام پرشاد، بابے گل ٹل پادیو، (لوک گیت)، مشمولہ: رسالہ ”راوی“، لاہور: جلد 5، شمارہ 38،

جنوری 1910ء، ص 26

- 5- انور سدید، ڈاکٹر، پاکستان میں ادبی رسائل کی تاریخ (ابتدا تا 1988ء)، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1992ء، ص 331
- 6- واصف لطیف، پنجابی زبان و ادب کے فروغ میں رسالہ ”راوی“ کا کردار، تحقیقی مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی، پاکستانی زبانیں، اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2020ء، ص 28
- 7- رسالہ ”راوی“ لاہور: جلد 32، شمارہ 6، مئی جون 1938ء، ص 1
- 8- واصف لطیف، پنجابی زبان و ادب کے فروغ میں رسالہ ”راوی“ کا کردار، ص 321
- 9- شیر سنگھ گیانی، ہیرا شادی (گورکھی پابند نظم)، مشمولہ: مجلہ ”راوی“ لاہور: جلد: 19، شمارہ: 3، 1924ء، ص 135
- 10- پورن سنگھ، پروفیسر، کھو ہے اُتے (گورکھی آزاد نظم)، مشمولہ: مجلہ ”راوی“ لاہور: جلد: 20، شمارہ: 8، مئی 1926ء، ص: 2, 3
- 11- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب و ارتقاء، (1947ء-2003ء)، لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء، ص 134
- 12- اوہی، ص 239